

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ

ЛАПА ВІРА МИКОЛАЇВНА

УДК 373.5.091.212-021.483:316:159.9(045)

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ
СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВНУТРІШКІЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В
УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Класичному приватному університеті, Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор,
Зарицька Валентина Василівна, Класичний приватний університет, завідувач кафедри практичної психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
Мірошник Зоя Михайлівна, Криворізький державний педагогічний університет, завідувач кафедри практичної психології

кандидат психологічних наук, доцент,
Єльчанінова Тетяна Миколаївна, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, доцент кафедри практичної психології.

Захист відбудеться «23» лютого 2019 р. о 10-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.08 Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, буд. 2, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, буд. 2, ауд. 215-В.

Автореферат розісланий “22” січня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

К.І. Фоменко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Впровадження інклюзивного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах України актуалізує проблему забезпечення його психологічного супроводу, зокрема пошуку шляхів і розробки заходів формування комунікативної толерантності у здорових школярів і учнів з особливостями психофізичного розвитку, як умови їх конструктивної взаємодії та гармонізації стосунків в єдиному освітньому просторі навчального закладу.

Різні аспекти формування комунікативної толерантності у представників юнацького віку розглянуті в працях Є. Балданової, Б. Вульфою, Є. Гребенця, О. Калач, Л. Ніколаєвої, Н. Руденко, О. Скрябіної, О. Ставицького, С. Толстікової, Л. Яцевич та ін. У роботах науковців робиться наголос на значенні формування комунікативної толерантності в юнацькому віці, підкреслюється наявність необхідного для формування даної якості рівня психологічної та психосоціальної зрілості. Водночас, варто зауважити, що представлені дослідження в більшості стосуються студентів, особливості комунікативної толерантності старшокласників, а тим більше її формування в умовах інклюзивного навчання, залишаються ще недостатньо дослідженими в сучасній педагогічній та віковій психології.

Актуальність визначеної проблеми, її недостатня розробленість у педагогічній та віковій психології, об'єктивні суспільні потреби в розробці науково обґрунтованих засобів формування комунікативної толерантності у школярів в умовах інклюзивного навчання зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Формування комунікативної толерантності старшокласників у процесі внутрішкільної інтеграції в умовах інклюзивного навчання».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах комплексної теми науково-дослідної роботи Класичного приватного університету «Соціально-психологічні та педагогічні засади розвитку особистості в сучасному суспільстві» (державний реєстраційний № 0112U007327). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Класичного приватного університету (протокол № 3 від 26.10.2016 року) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 28.03.2017 року).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – виявити особливості комунікативної толерантності та шляхи її формування у старшокласників в умовах інклюзивного навчання.

Завдання дослідження:

- визначити теоретичні засади аналізу комунікативної толерантності у старших школярів в умовах інклюзивного навчання;
- дослідити поведінкові прояви та структуру комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання;
- дослідити специфіку компонентів комунікативної толерантності старшокласників із різними її типологічними профілями;

- визначити особливості взаємозв'язку поведінкових проявів і складових компонентів комунікативної толерантності у старшокласників із різними її типологічними профілями;

- розробити програму формування комунікативної толерантності у старшокласників в умовах інклюзивного навчання та перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження: комунікативна толерантність старших школярів.

Предмет дослідження: психологічні особливості та засоби формування комунікативної толерантності у старшокласників в умовах інклюзивного навчання.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: положення діяльнісного (Д. Ельконін, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн) і середовищного (В. Караковський, Ю. Мануйлов, М. Рожков, Н. Селіванова) підходів щодо розвитку особистості; положення щодо ролі спілкування у становленні особистості (Г. Андрєєва, О. Бодальов, Л. Виготський, І. Зимня, Г. Ковальов, Я. Коломінський, О. Леонт'єв, А. Мудрик, А. Петровський та ін.); положення про загальні закономірності нормального та аномального розвитку (Л. Виготський, В. Лубовський); концепція системних компонентів діяльності (М. Каган), модель функціональної структури процесу саморегуляції (О. Конопкін), теоретичні засади психологічного супроводу інклюзивної освіти (С. Сорокоумова), психолого-педагогічні дослідження толерантності та комунікативної толерантності (О. Асмолов, Г. Бардієр, В. Бойко, Є. Гребенець, І. Гріншпун, В. Гришук, Т. Зобніна, Н. Недорезова, В. Павленко, А. Скок, Г. Солдатова, С. Толстікова та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань був застосований комплекс методів, вибір яких зумовлено предметом і метою дослідження. До комплексу увійшли такі методи: теоретичний аналіз, систематизація, узагальнення психологічних даних щодо сутності, компонентів, особливостей комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання; психолого-педагогічний експеримент у формі констатувального (визначення факторної структури комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання; встановлення відмінностей у показниках компонентів комунікативної толерантності, специфіки взаємозв'язків поведінкових проявів і складових компонентів комунікативної толерантності у старшокласників із різними її типологічними профілями), формувального (реалізація розробленої програми формування комунікативної толерантності у старшокласників в умовах інклюзивного навчання) і контрольного (визначення ефективності розробленої програми) дослідження; методи математичної статистики (кореляційний, факторний, кластерний, однофакторний дисперсійний аналіз, t-критерій Стьюдента для незалежних та залежних вибірок). Відповідні математичні обрахунки здійснювались із використанням SPSS 17.0.

Наукова новизна та теоретична значущість роботи полягають у тому, що в роботі:

– *вперше* показано типологічні особливості комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання шляхом виявлення специфіки внеску когнітивного, емоційного та регуляційного компонентів в забезпечення поведінкових проявів комунікативної толерантності у старшокласників із різними її типологічними профілями;

– *розширено уявлення* про комунікативну толерантність старших школярів шляхом визначення її факторної структури у старшокласників в умовах інклюзивного навчання;

– *розширено уявлення* про структуру комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання шляхом виявлення відмінностей у характеристиках складових компонентів комунікативної толерантності за групами старших школярів із різними її типологічними профілями;

– *дістали подальшого розвитку* засоби психологічного супроводу інклюзивного навчання шляхом створення програми формування комунікативної толерантності у старшокласників в умовах інклюзивного навчання;

– *дістала подальшого розвитку* психологічна характеристика старшого шкільного віку через виявлення особливостей комунікативної толерантності у старшокласників в умовах інклюзивного навчання.

Практичне значення отриманих результатів полягає в створенні програми формування комунікативної толерантності у старшокласників в умовах інклюзивного навчання, яка може бути впроваджена в навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів у формі факультативних курсів для старшокласників. Основні положення роботи й отримані в дисертаційному дослідженні результати можуть бути використані в ході професійної підготовки та підвищення професійного рівня практичних психологів при викладанні навчальних курсів «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Соціальна психологія», «Основи психологічної практики».

Результати дисертаційного дослідження впроваджено в освітній процес загальноосвітньої санаторної школи-інтернату I-III ступенів комунального вищого навчального закладу «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради (протокол № 3 від 24 травня 2017 р.); комунального закладу «Запорізька спеціалізована школа-інтернат II-III ступенів «Січовий колегіум» Запорізької обласної ради (протокол № 6 від 24 травня 2017 р.), Мелітопольської гімназії № 10 Мелітопольської міської ради Запорізької області (протокол № 8 від 19 травня 2017 р.), Білоцерківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 20 Білоцерківської міської ради Київської області (довідка № 111 від 13 листопада 2017 р.).

Особистий внесок здобувача. У статті «Структура комунікативної толерантності: аналіз наукових підходів», написаній у співавторстві, доробок здобувача складає аналіз підходів до визначення структури та змістовних характеристик комунікативної толерантності. Розробки та ідеї, що належать співавтору, у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та отримані в ході дослідження результати пройшли апробацію на науково-практичних конференціях різного рівня: міжнародних – «Інноваційні наукові дослідження в сфері соціології, психології та політичних наук» (м. Сладковічево, Словачька республіка, 10–11 березня 2017 р.); «Актуальні проблеми реформування системи виховання в освіті в Україні» (м. Львів, 21-22 квітня 2017 р.); «Формування сучасного освітнього простору: переваги, ризики, механізми реалізації» (м. Тбілісі, Грузія, 29 вересня 2017 р.); «Nowy sposób rozwoju Pedagogika Poznani» (м. Познань, Республіка Польща, 30 листопада 2017 р.); «Сучасні проблеми та перспективи розвитку психології і педагогіки» (м. Київ, 1-2 грудня 2017 р.); «Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину» (м. Одеса, 8-9 грудня 2017 р.); «Science research development» (м. Роттердам, Нідерланди, 30-31 березня 2018 р.); всеукраїнській – «Сучасна педагогіка та психологія: від теорії до практики» (м. Запоріжжя, 26-27 серпня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 16 публікаціях (15 одноосібних і 1 у співавторстві), із них 6 – у фахових виданнях України з психології, включених до наукометричних баз, 1 – у науковому журналі, включеному до наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Список використаних джерел налічує 240 найменувань, із них 38 іноземною мовою. Повний обсяг дисертації – 224 сторінки. Основний зміст викладено на 172 сторінках. Робота містить 43 таблиці, 3 рисунки, 3 додатка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, розкрито його теоретико-методологічні основи і методи, висвітлено наукову новизну, практичне значення, наведені дані щодо апробації та впровадження результатів дослідження, публікацій та структури дисертації.

У **першому розділі** *«Теоретичні засади розвитку комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання»* проаналізовано й узагальнено основні підходи до визначення сутності толерантності і комунікативної толерантності як її виду, систематизовано уявлення щодо структури комунікативної толерантності, її розвитку у школярів в умовах інклюзивного навчання.

У дисертації проаналізовано підходи до визначення поняття толерантності (О. Асмолов, Г. Бардієр, Н. Барбелко, С. Бондирева, С. Братченко, О. Віноградова, І. Гріншпун, Є. Ільїн, С. Капідінова, О. Клепцова, Г. Кожухар, Д. Колесов, Г. Кравцов, Г. Олпорт, В. Павленко, А. Реан, Л. Рюмшина, Г. Солдатова, К. Сухіх, А. Третьякова, Л. Шайгерова та ін.). На підставі проведеного аналізу з'ясовано, що толерантність розглядається в психологічній науці, як інтегральна характеристика індивіда, що забезпечує

успішну адаптацію до несприятливих чинників зовнішнього середовища, до невизначених умов діяльності та життєдіяльності, як вияв усвідомленої, осмисленої позиції людини, що дозволяє їй уникати конфронтації в міжособистісних відносинах і розвивати позитивні взаємини з оточуючими, засновані на активному прийнятті, повазі, визнанні рівності, діалозі.

Під комунікативною толерантністю у психологічних дослідженнях розуміють: характеристику ставлення особистості до людей, що демонструє переносимість індивідом поведінки, особистісних особливостей іншої людини, її психічних станів, проявів індивідуальності в процесі комунікації (З. Агеєва, В. Бойко, І. Гарін, Є. Касьянова, А. Скок); стійку характеристику особистості, що проявляється в терпимому, миролюбному, емпатійному, поважному, довірчому, безконфліктному типі взаємовідносин у межах суб'єкт-суб'єктної взаємодії (О. Калач), виражається в розумінні, прийнятті та визнанні іншого (С. Русакова); інтегральну психосоціальну характеристику особистості з домінантною спрямованістю свідомості на терпиму, безконфліктну комунікативну поведінку, на особливий, доброзичливий тип взаємодії індивіда з іншими людьми (В. Гришук); стійкий особистісний стан, що визначає особливий тип взаємодії індивіда з іншими людьми (Л. Ніколаєва, О. Скрябіна); соціальну установку, що включає на поведінковому рівні терпимість, на емоційному – негативне ставлення до співрозмовника, на когнітивному – керування соціальними нормами і повагу до партнера (Н. Недорезова); здатність, що виявляється в установці на безумовне прийняття особистості іншої людини, здатності до самоконтролю й саморегуляції власної поведінки, до рефлексії особистої та професійної позиції (О. Присяжнюк). Комунікативна толерантність, на думку автора, являє собою діяльнісний прояв соціально-психологічної установки суб'єкта, котра полягає в свідомому ставленні до інших як рівноправних учасників комунікативного процесу.

Комунікативна толерантність розглядається у дослідженнях різних авторів через сукупність її проявів та компонентів (Є. Гребенець, Т. Зобніна, О. Скрябіна, С. Толстікова та ін.). Результатом проведеного аналізу є визначення таких компонентів комунікативної толерантності старшокласників: поведінкового, когнітивного, емоційного, регуляційного.

В умовах активного впровадження інклюзивного навчання в нашій державі перед психологічною службою системи освіти постає ряд завдань, одним з яких є формування позитивних міжособистісних стосунків дитини з ровесниками у процесі внутрішньої шкільної інтеграції (І. Луценко). Під внутрішшкільною інтеграцією розуміються соціальні явища в системі освіти, спрямовані на залучення дітей з особливими потребами в різноманітні зв'язки та відносини з однолітками та педагогами, що виникають в навчально-виховному процесі, включення їх у процес діяльнісної взаємодії на основі дотримання основних прав і свобод. Одним із чинників, що ускладнюють процес впровадження та ефективної організації інклюзивного навчання, постає проблема недостатньої комунікативної толерантності учасників інклюзивного процесу. Результати психологічних досліджень (Д. Єфимова, Н. Кожанова, Н. Руденко, О. Ставицький, С. Юрченко і Н. Ковальова та ін.) засвідчили, що

рівень толерантності, у тому числі комунікативної, старшокласників закладів інклюзивної освіти вище за рівень комунікативної толерантності учнів загальноосвітніх шкіл (Н. Руденко), але вже на етапі дошкільного дитинства, а потім у молодшому шкільному, підлітковому та старшому шкільному віці у більшості дітей нормативної групи і дітей з особливими потребами виявляються прояви інтолерантної поведінки та ставлень до представників іншої групи, що мають у кожному віці свою специфіку.

У **другому розділі** *«Емпіричне дослідження психологічних особливостей комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання»* представлено загальну стратегію дослідження та обґрунтовано його діагностичний комплекс, подано результати констатувального етапу дослідження.

У відповідності до визначених компонентів комунікативної толерантності був сформований методичний комплекс дослідження, до якого увійшли методики: «Діагностика комунікативної толерантності» В. Бойка, «Дослідження соціального інтелекту» Дж. Гілфорда та М. Саллівена, «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла, «Прийняття інших» В. Фей, «Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях І.Д. Ладанова та В.О. Уразаєвої, тест мотивів афіліації А. Мехрабіана, методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.В. Бойка, методика діагностики комунікативної установки В.В. Бойка.

У дослідженні брали участь 250 учнів 9-11 класів загальноосвітньої школи-інтернату I-III ступенів комунального вищого навчального закладу «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, Мелітопольської гімназії №10 Мелітопольської міської ради Запорізької області, Білоцерківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 20 Білоцерківської міської ради Київської області, в яких працюють класи з інклюзивним навчанням.

Констатувальне дослідження проводилося в три етапи. Завдання першого етапу полягало у визначенні показників і структури комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання. Завданням другого етапу було визначення груп досліджуваних із різними профілями комунікативної толерантності і психологічних характеристик, що визначають зміст компонентів комунікативної толерантності в групах старшокласників із різними профілями. На третьому етапі вивчалися особливості взаємозв'язку поведінкових ознак і складових компонентів комунікативної толерантності у старшокласників із різними її профілями.

За всіма поведінковими ознаками показники комунікативної інтолерантності старшокласників перевищують наведені В.В. Бойком нормативні емпіричні орієнтири, що вказує на недостатній рівень розвитку комунікативної толерантності учнів старших класів.

За результатами кореляційного аналізу встановлено, що показники інтолерантної комунікативної поведінки старшокласників обернено пов'язані зі складовими когнітивного та емоційного компонентів комунікативної толерантності, мотиваційно-ціннісними складовими регуляційного компоненту,

миролюбністю як стратегією психологічного захисту в спілкуванні, а прямо пов'язані зі стратегіями психологічного захисту у вигляді агресії та уникнення, негативною комунікативною установкою у всіх її проявах.

Для вивчення внутрішньої структури психологічних характеристик комунікативної толерантності старшокласників проведений факторний аналіз методом головних компонент із подальшим обертанням за методом варімакс. На підставі власних значень факторів більше одиниці було виділено 5 факторів, сукупна дисперсія яких становить 75,679 %. Перший фактор пояснює 50,917 % сумарної дисперсії, другий – 9,599%, третій – 6,127%, четвертий – 5,553%, п'ятий – 3,483%.

Перший фактор виявився біполярним. До нього увійшли такі змінні: використання себе в якості еталона при оцінці інших людей (0,777), захисна стратегія агресії (0,768), неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини (0,762), невміння пристосуватись до характеру, звичок інших (0,748), негативний досвід спілкування як ознака негативної комунікативної установки (0,727), категоричність або консерватизм в оцінках інших людей (0,699), захисна стратегія миролюбності (-0,698), ознаки негативної комунікативної установки у вигляді прихованої жорстокості (0,585), бурчання (0,563), обґрунтованого негативізму (0,561), відкритої жорстокості (0,539). Фактор включає поведінкові прояви комунікативної толерантності/інтолерантності, стратегії захисту у спілкуванні, ознаки негативної комунікативної установки, що дозволяє дати йому назву «Установочно-захисна регуляція толерантної комунікативної поведінки».

До другого фактору, який також виявився біполярним, увійшли такі змінні: прагнення переробити, перевиховати партнерів (0,875), нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту інших (0,866), мотиваційна орієнтація на досягнення компромісу (-0,814), страх бути відкинутим як тенденція мотивації афіліації (-0,712), прагнення підігнати партнера під себе, зробити його зручним (0,697), невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікательними якостями партнерів (0,693), невміння прощати іншим помилки, незручність, спричинені неприємності (0,617). Фактор включає поведінкові прояви комунікативної толерантності/інтолерантності, мотиваційні змінні, що обумовило його назву «Мотиваційна регуляція толерантної комунікативної поведінки».

Третій фактор виявився біполярним. До нього увійшли змінні: мотиваційна орієнтація на прийняття партнера (0,884), прагнення до людей як тенденція мотивації афіліації (0,783), захисна стратегія уникнення (-0,643), мотиваційна орієнтація на адекватне сприйняття партнера (0,617), прийняття інших (0,556), бурчання як ознака негативної комунікативної установки (-0,536), захисна стратегія миролюбності (0,510). Даний фактор отримав назву «Регуляторні механізми міжособистісної комунікації».

Четвертий фактор «Емоційно-інтелектуальні здібності» утворили змінні: розпізнавання емоцій інших (0,824), самомотивація (0,785), емпатія (0,763), емоційна обізнаність (0,677), управління емоціями (0,641).

П'ятий фактор «Соціально-інтелектуальні здібності» утворили змінні: пізнання перетворень поведінки (0,853), пізнання результатів поведінки (0,815), пізнання класів поведінки (0,765), пізнання систем поведінки (0,701).

Структура комунікативної толерантності старшокласників, отримана за результатами факторного аналізу, підтверджує доцільність визначення в структурі комунікативної толерантності поведінкового, когнітивного, емоційного і регуляційного компонентів.

За результати кластерного аналізу даних, отриманих із використанням опитувальника комунікативної толерантності В.В. Бойка, виділені чотири кластери спостережень, для кожного з яких побудовані профілі комунікативної толерантності (рис. 2.1).

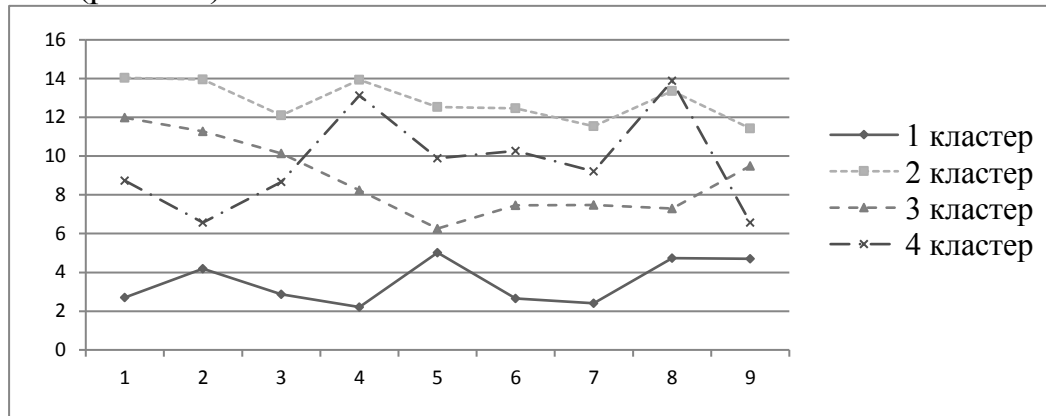

Рис. 2.1. Профілі комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання.

Примітка: 1 – неприйняття чи нерозуміння індивідуальності людини, 2 – використання себе як еталону при оцінці інших, 3 – категоричність чи консервативність в оцінках людей, 4 – невміння приховувати чи згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некоммунікбельними якостями партнера, 5 – прагнення переробити, перевиховати партнера, 6 – прагнення підігнати партнера під себе, зробити його зручним, 7 – невміння прощати іншим помилки, 8 – нетерпимість до фізичного чи психічного дискомфорту партнера, 9 – невміння пристосовуватися до партнерів.

Профіль першого кластеру, що отримав назву «Загальна комунікативна толерантність», характеризується найнижчими показниками за всіма поведінковими ознаками комунікативної інтолерантності, отже й найвищим рівнем комунікативної толерантності. Профіль другого кластеру характеризується високими показниками за всіма проявами комунікативної інтолерантності, що й обумовило його назву «Загальна комунікативна інтолерантність». Профіль третього кластеру характеризується найбільш високими показниками неприйняття чи нерозуміння індивідуальності людини, схильності до використання себе в якості еталону при оцінці поведінки та способу мислення інших людей, категоричності або консерватизму в оцінках інших, невміння пристосуватись до характеру, звичок та бажань інших, що обумовило його назву – «Егоцентричний варіант комунікативної інтолерантності». Профіль четвертого кластеру характеризується домінуванням невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некоммунікбельними якостями партнерів, нетерпимості до фізичного або

психічного дискомфорту інших людей, що обумовило його назву «Нетерпимий варіант комунікативної інтолерантності».

На підставі виділених кластерів і отриманих профілів старшокласники були об'єднані в чотири групи: «толерантні» (25,2% вибірки), загальноінтолерантні (11,2% вибірки), егоцентричні інтолерантні (41,2% вибірки), нетерпимі інтолерантні (22,4% вибірки). Отже, більша частина старшокласників (74,8 %) характеризується комунікативною інтолерантністю в різних її варіантах.

У ході аналізу когнітивного компоненту комунікативної толерантності старшокласників із різними типологічними профілями визначені суттєві відмінності у показниках пізнання результатів поведінки ($F=20,66$, $p<0,001$), пізнання класів поведінки ($F=30,31$, $p<0,001$), пізнання перетворень поведінки ($F=11,29$, $p<0,001$), пізнання систем поведінки ($F=44,16$, $p<0,001$). Попарне порівняння результатів учнів із різними типологічними профілями комунікативної толерантності показало, що старшокласники груп «толерантні» і «нетерпимі інтолерантні» більш здатні передбачити наслідки поведінки осіб у певній ситуації, передбачити те, що відбудеться у майбутньому, визначати загальні суттєві ознаки в різних невербальних реакціях людини, розуміти значення подібних вербальних реакцій людини в залежності від контексту ситуації, що їх викликала, розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях, як порівняти їх зі старшокласниками груп «загальноінтолерантні» і «егоцентричні інтолерантні». Нетерпимі інтолерантні старшокласники меншою мірою проявляють здібність до логічного узагальнення, визначення загальних суттєвих ознак в різних невербальних реакціях людини, до розуміння логіки розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях, як порівняти їх із толерантними старшокласниками.

Аналіз складових емоційного компоненту комунікативної толерантності за групами старшокласників із різними типологічними профілями показав наявність суттєвих відмінностей у показниках емоційної обізнаності ($F=35,74$, $p<0,001$), управління емоціями ($F=39,51$, $p<0,001$), самомотивації ($F=36,99$, $p<0,001$), емпатії ($F=47,95$, $p<0,001$), розпізнавання емоцій інших ($F=27,28$, $p<0,001$). Найвищі значення показників за всіма складовими емоційного компоненту комунікативної толерантності отримані за групою толерантних старшокласників. Старшокласники груп «егоцентричні інтолерантні» і «нетерпимі інтолерантні» виявляють більшу емоційну обізнаність, здатність до управління своїми емоціями та емпатію, ніж старшокласники з профілем загальної комунікативної інтолерантності. Відмінностей між результатами груп «егоцентричні інтолерантні» і «нетерпимі інтолерантні» не визначено.

Між групами старшокласників визначені статистично значущі відмінності за всіма показниками мотиваційно-ціннісних складових регуляційного компоненту комунікативної толерантності: прийняття інших ($F=86,02$, $p<0,001$), орієнтація на прийняття партнера ($F=69,24$, $p<0,001$), на адекватність сприйняття й розуміння партнера ($F=62,16$, $p<0,001$), на досягнення компромісу ($F=88,27$, $p<0,001$), мотивація прагнення до людей

($F=50,56$, $p<0,001$), страх відторгнення ($F=41,18$, $p<0,001$), а також за показниками стратегій психологічного захисту в спілкуванні та негативної комунікативної установки: за миролюбністю ($F=131,9$, $p<0,001$), агресією ($F=66,4$, $p<0,001$), уникненням ($F=17,7$, $p<0,001$), прихованою жорстокістю ($F=71,49$, $p<0,001$), відкритою жорстокістю ($F=91,56$, $p<0,001$), обґрунтованим негативізмом ($F=36,57$, $p<0,001$), бурчанням ($F=262,9$, $p<0,001$), негативним особистим досвідом ($F=93,14$, $p<0,001$).

Найвищі показники за всіма мотиваційно-ціннісними складовими регуляційного компоненту комунікативної толерантності окрім страху відторгнення визначені за групою толерантних старшокласників. Страх відторгнення представлений за цією групою найменшою мірою. Найбільш виражений страх бути відторгнутим, якщо порівняти з іншими групами, нижчий рівень за іншими мотиваційно-ціннісними складовими регуляційного компоненту комунікативної толерантності проти групи толерантних старшокласників, нижчий рівень прийняття інших проти групи нетерпимих інтолерантних учнів, слабша орієнтація на досягнення компромісу проти групи егоцентричних інтолерантних учнів характеризують старшокласників із профілем загальної комунікативної інтолерантності. Егоцентричні інтолерантні старшокласники відрізняються більш високим показником орієнтації на досягнення компромісу і більш низьким показником орієнтації на адекватність сприйняття партнера проти нетерпимих інтолерантних старшокласників.

Домінуючою стратегією психологічного захисту у спілкуванні для толерантних школярів виявилась миролюбність, для загальноінтолерантних і егоцентричних інтолерантних – агресія, для нетерпимих інтолерантних – приблизно однаковою мірою уникнення та агресія. Негативна комунікативна установка за всіма ознаками значно менше виражена у толерантних старшокласників проти старшокласників трьох інших груп, яких характеризує наднормативна вираженість сумарного показника негативної комунікативної установки. Найбільший внесок у сумарний показник негативної комунікативної установки за групами інтолерантних старшокласників припадає на бурчання, а за групою толерантних – на обґрунтований негативізм.

За результатами проведеного кореляційного аналізу поведінкових проявів комунікативної толерантності та складових інших її компонентів за групами старшокласників із різними типологічними профілями визначені взаємозв'язки, що відповідають загальним тенденціям, встановленим для старшокласників в умовах інклюзивного навчання на попередньому етапі дослідження. Крім того визначені специфічні для кожної групи досліджуваних взаємозв'язки. Так страх відторгнення виявився непов'язаним із поведінковими проявами комунікативної толерантності нетерпимих і егоцентричних інтолерантних старшокласників. За групою толерантних учнів страх відторгнення прямо корелює із прагненням перевиховати партнера ($r = 0,29$, $p < 0,05$), нетерпимістю до фізичного або психічного дискомфорту іншого ($r = 0,37$, $p < 0,01$), невмінням пристосовуватися до характеру інших ($r = 0,4$, $p < 0,01$), а за групою загальноінтолерантних учнів обернено корелює зі всіма поведінковими проява

окрім неприйняття індивідуальності людини та використання себе в якості еталону при оцінці інших.

За групою толерантних старшокласників також визначені прямі кореляції між емоційною обізнаністю та невмінням приховувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнера ($r = 0,26$, $p < 0,05$), самомотивацією як складовою емоційного інтелекту та неприйняттям індивідуальності людини ($r = 0,46$, $p < 0,001$) й використанням себе в якості еталону при оцінці інших ($r = 0,33$, $p < 0,05$), здатністю до пізнання результатів поведінки і прагненням підігнати іншого під себе ($r = 0,37$, $p < 0,01$), здатністю до пізнання систем поведінки та невмінням прощати ($r = 0,27$, $p < 0,05$).

За групою загальноінтолерантних учнів специфічними виявилися обернені зв'язки захисної стратегії уникнення із всіма поведінковими проявами комунікативної інтолерантності окрім неприйняття індивідуальності людини, використання себе в якості еталону при оцінці інших, нетерпимості до фізичного або психічного дискомфорту партнера.

За групою нетерпимих інтолерантних учнів здатності до пізнання результатів і систем поведінки прямо корелюють із неприйняттям або нерозумінням індивідуальності людини ($r = 0,31$, $p < 0,05$ та $r = 0,38$, $p < 0,01$ відповідно), а здатність до пізнання систем поведінки також із категоричністю або консерватизмом в оцінках інших ($r = 0,34$, $p < 0,01$). Прагнення бути прийнятими іншими за цією групою прямо пов'язане з невмінням приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнера ($r = 0,33$, $p < 0,05$).

За групою егоцентричних інтолерантних учнів невміння прощати іншим прямо пов'язане із мотиваційною орієнтацією на досягнення компромісу ($r = 0,23$, $p < 0,05$), емоційною обізнаністю ($r = 0,21$, $p < 0,05$), управлінням емоціями ($r = 0,32$, $p < 0,01$), самомотивацією ($r = 0,23$, $p < 0,05$), емпатією ($r = 0,2$, $p < 0,05$).

Практично рівною мірою пов'язані поведінкові прояви комунікативної толерантності зі складовими когнітивного, емоційного компонентів і мотиваційними складовими регуляційного компоненту за групою толерантних старшокласників. Найменша кількість зв'язків визначена за цією групою між поведінковими проявами комунікативної толерантності, складовими негативної комунікативної установки та стратегіями психологічного захисту у спілкуванні. Але відмінності в розподілах за даною групою не досягають рівня статистичної значущості ($\chi^2 = 3,827$, $p > 0,05$). За групою загальноінтолерантних учнів значущо переважають кореляційні зв'язки, що поєднують поведінкові прояви комунікативної толерантності із стратегіями психологічного захисту в спілкуванні і складовими негативної комунікативної установки, а інші компоненти у зв'язках із поведінковими проявами представлені приблизно однаковою мірою ($\chi^2 = 14,875$, $p < 0,01$). За групою егоцентричних інтолерантних учнів також значущо переважають кореляційні зв'язки, що поєднують поведінкові прояви комунікативної толерантності із стратегіями психологічного захисту в спілкуванні і складовими негативної комунікативної установки, а найменша кількість взаємозв'язків визначена між поведінковими

проявами і мотиваційно-ціннісними складовими регуляційного компоненту ($\chi^2 = 26,458$, $p < 0,01$). За групою нетерпимих інтолерантних учнів найменша кількість кореляційних зв'язків поєднує поведінкові прояви комунікативної толерантності зі складовими емоційного і когнітивного компонентів ($\chi^2 = 8,082$, $p < 0,05$). Отримані результати дозволяють зрозуміти специфіку забезпечення проявів комунікативної толерантності змістом її компонентів у старшокласників із різними типологічними профілями, а також визначити зони формувального впливу, які доцільно враховувати при розробці відповідної програми.

У **третьому розділі** *«Шляхи та засоби формування комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання»* представлені принципи побудови, структура, зміст, етапи реалізації програми формування комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання, наведені результати контрольного дослідження.

Розробка програми формування комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання здійснювалась на основі результатів констатувального дослідження і моделі формування комунікативної толерантності, теоретико-методологічним підґрунтям якої виступили: концепція системних компонентів діяльності М. Кагана, уявлення щодо функцій та компонентів спілкування, розкриті у наукових доробках Г. Андрєєвої, Я. Коломінського, Б. Ломова, А. Реана, П. Якобсона та ін.

Загальною метою запропонованої програми є розвиток здатностей, процесів і якостей, які забезпечують старшокласникам можливість ефективно та толерантно взаємодіяти з іншими в умовах інклюзивного навчання.

Програма включає в себе організаційні етапи: початковий, основний, завершальний, а також п'ять змістовних блоків: мотиваційний, перцептивний, інтерактивний, блок комунікативної толерантності, рефлексивний блок.

Завдання мотиваційного блоку: забезпечення позитивної мотивації до участі в програмі та актуалізація мотивів толерантної комунікативної поведінки.

Завдання перцептивного блоку: формування обізнаності щодо емпатії, емоційного інтелекту, механізмів виникнення негативних емоцій; усвідомлення можливостей розуміти та диференціювати власні емоції, розпізнавати емоції інших людей, керувати власним емоційним станом; оволодіння засобами та прийомами розвитку емоційного інтелекту, навичок саморегуляції та управління емоціями.

Інтерактивний блок передбачає формування обізнаності щодо стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях, понять «маніпулювання», «груповий тиск» та його види, здатності розпізнавати різноманітні стилі поведінки співрозмовників та визначати власні; ознайомлення з особливостями використання різних моделей поведінки та із засобами оволодіння тими, що сприяють ефективній взаємодії, у тому числі в контексті інклюзивної освіти; оволодіння конструктивними типами поведінки та стратегіям психологічного захисту в конфліктних ситуаціях; відпрацювання навичок ефективної взаємодії,

вирішення конфліктів із урахуванням специфіки конкретних життєвих ситуацій.

Завдання блоку комунікативної толерантності: формування обізнаності щодо сутності толерантності, комунікативної толерантності, стигм та дискримінації, зокрема в інклюзивному освітньому середовищі; формування обізнаності щодо власних стереотипів та стигм відносно певних соціальних груп і ролей; оволодіння толерантним стилем поведінки, толерантною лексикою, навичками визначати стигму і дискримінацію в реальних життєвих ситуаціях, диференціювати прояви інтолерантності та захист своїх переконань, честі, ідеалів, принципів.

Рефлексивний блок спрямований на усвідомлення результатів участі у програмі, актуалізацію установки до активного застосування у подальшому житті отриманих знань, умінь і навичок.

Реалізація розвивальної програми передбачає використання сукупності різноманітних методів та методичних прийомів, зокрема: повідомлення систематизованої інформації (міні-лекції), психогімнастика, елементи арт-терапії, групова дискусія з проблемних питань, психологічна самодіагностика, психологічних ігри різного типу (сюжетні, рольові, ділові та демонстраційні), мозковий штурм, робота в малих групах, метод кейсів.

Програма формування комунікативної толерантності, що складається із 35 занять тривалістю в одну академічну годину, реалізувалась протягом одного навчального року (по 1 заняттю на тиждень) у рамках факультативного курсу «Жити та навчатися разом» у загальноосвітній санаторній школі-інтернаті I-III ступенів комунального вищого навчального закладу «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, комунальному закладі «Запорізька спеціалізована школа-інтернат II-III ступенів «Січовий колегіум» Запорізької обласної ради, Мелітопольській гімназії № 10 Мелітопольської міської ради Запорізької області, Білоцерківській загальноосвітньої школи I-III ступенів № 20 Білоцерківської міської ради Київської області.

У формувальному експерименті брали участь 72 учня 9-11 класів, з яких 36 увійшли до експериментальної групи і 36 до контрольної. Досліджувані відбирались шляхом рандомізації серед школярів, що на попередньому етапі дослідження увійшли до груп загальноінтолерантних, егоцентричних і нетерпимих інтолерантних (по 12 представників до експериментальної та контрольної груп).

Оцінка ефективності програми формування комунікативної толерантності здійснювалась із використанням опитувальника комунікативної толерантності В.В. Бойка. До початку реалізації програми було встановлено відсутність відмінностей за показниками проявів комунікативної толерантності досліджуваних експериментальної та контрольної груп. Результати контрольного дослідження, проведеного після реалізації програми в експериментальній групі засвідчили зниження у досліджуваних цієї групи показників восьми проявів комунікативної інтолерантності з дев'яти, що вимірює методика В.В. Бойка (табл. 1).

За контрольною групою не виявлено суттєвих відмінностей у показниках проявів комунікативної толерантності, що були визначені на констатувальному й контрольному етапах дослідження. Разом із тим суттєво відрізняються між собою результати, отримані за експериментальною та контрольною групами після реалізації програми формування комунікативної толерантності. У старшокласників експериментальної групи значно меншими виявилися результати за всіма проявами комунікативної інтолерантності, окрім невміння прощати іншим помилки, незручність, ненавмисно спричинені неприємності.

Таблиця 1

Показники проявів комунікативної толерантності за експериментальною групою (констатувальний і контрольний зрізи)

Прояви комунікативної толерантності	Значення показників		t	p
	констатувальний	контрольний		
Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини	11,71±2,4	9,47±2,2	5,529	,000
Використання себе в якості еталона при оцінці поведінки та способу мислення інших	10,84±3,1	8,62±2,1	5,933	,000
Категоричність або консерватизм в оцінках інших	9,82±1,7	9,00±2,0	3,002	,004
Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнера	10,44±2,6	7,46±1,3	8,607	,000
Прагнення переробити партнера	8,27±2,6	6,78±1,2	4,868	,000
Прагнення підігнати партнера під себе	9,24±2,1	7,62±1,2	4,096	,000
Невміння прощати іншим помилки, ненавмисно спричинені неприємності	8,36±1,7	8,38±1,8	-,096	,924
Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту партнера	9,24±3,2	8,47±2,7	2,324	,025
Невміння пристосовуватись до характеру, звичок, бажань інших	8,62±2,1	7,60±,9	3,147	,003

Отже, отримані в ході контрольного дослідження результати засвідчили ефективність програми формування комунікативної толерантності у старшокласників в умовах інклюзивного навчання, використаних у ході її реалізації форм та методів роботи.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення актуального наукового завдання, що виявляється у визначенні особливостей комунікативної толерантності та шляхів її формування у старшокласників в

умовах інклюзивного навчання. Отримані в процесі дослідження теоретичні й емпіричні результати свідчать про досягнення мети, вирішення дослідницьких завдань і дають змогу сформулювати такі висновки:

1. У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях комунікативна толерантність школярів визнається одним із провідних чинників успішності вирішення завдань інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. За результатами проведеного аналізу комунікативна толерантності визначена як діяльнісний прояв соціально-психологічної установки суб'єкта, котра полягає в свідомому ставленні до інших як рівноправних учасників комунікативного процесу. Необхідність цілеспрямованого формування комунікативної толерантності школярів, залучених до процесів внутрішкільної інтеграції в умовах інклюзивного навчання, обґрунтована результатами психологічних досліджень, які свідчать про її недостатній рівень. Особливої гостроти проблема формування комунікативної толерантності набуває щодо старшокласників, які проявляють інтолерантність більш усвідомлено, ніж школярі молодшого віку.

2. За результатами проведеного дослідження виявлено недостатній рівень розвитку комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання. Високим рівням комунікативної толерантності старшокласників відповідає високий рівень складових когнітивного, емоційного компонентів, мотиваційно-ціннісних складових регуляційного компоненту, захисної стратегії миролюбності, низький рівень захисних стратегій агресії та уникнення і негативної комунікативної установки. Факторна структура комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання представлена факторами «Установочно-захисна регуляція толерантної комунікативної поведінки», «Мотиваційна регуляція толерантної комунікативної поведінки», «Регуляторні механізми міжособистісної комунікації», «Соціально-інтелектуальні здібності», «Емоційно-інтелектуальні здібності», що емпірично підтвердило доцільність виділення в структурі комунікативної толерантності поведінкового, когнітивного, емоційного і регуляційного компонентів.

3. Визначено, що в умовах інклюзивних навчання в старшому шкільному віці комунікативна толерантність може проявлятися одним із чотирьох типологічних профілів: «загальна комунікативна толерантність», «загальна комунікативна інтолерантність», «нетерпимий варіант комунікативної інтолерантності», «егоцентричний варіант комунікативної інтолерантності». На підставі отриманих профілів старшокласники можуть бути об'єднані в групи: толерантні, загальноінтолерантні, егоцентричні і нетерпимі інтолерантні. Комунікативною інтолерантністю в різних варіантах характеризуються близько трьох четвертих старшокласників, найбільш представленою виявилась група «егоцентричні інтолерантні».

4. Толерантних старшокласників відрізняють найвищі показники складових когнітивного й емоційного компонентів, мотиваційно-ціннісних складових регуляційного компоненту окрім страху бути відторгнутим, найнижчі показники негативної комунікативної установки та захисних

стратегій у спілкуванні у вигляді агресії й уникнення. Група загальноінтолерантних старшокласників виявилась контрастною за всіма вказаними показниками групі толерантних. Егоцентричні та нетерпимі інтолерантні старшокласники відрізняються від загальноінтолерантних більш високими показниками емпатії, усвідомлення й розуміння власних емоцій та управління ними, але нижчими показниками страху відторгнення, негативної комунікативної установки за всіма її ознаками. Порівнюючи з загальноінтолерантними, егоцентричні інтолерантні старшокласники також характеризуються більш виразною мотиваційною орієнтацією на досягнення компромісу, а нетерпимі інтолерантні – більш високими показниками складових когнітивного компоненту та прийняття інших. З порівняння егоцентричних і нетерпимих інтолерантних старшокласників виходить, що нетерпимих характеризують більш високі показники складових когнітивного компоненту, мотиваційної орієнтації на адекватність сприйняття й розуміння партнера, а егоцентричних – вищі показники мотиваційної орієнтації на досягнення компромісу, страху відторгнення та негативного особистого досвіду як ознаки негативної комунікативної установки. Домінуючою стратегією психологічного захисту у спілкуванні для толерантних школярів виявилась миролюбність, для загальноінтолерантних і егоцентричних інтолерантних – агресія, для нетерпимих інтолерантних – приблизно однаковою мірою уникнення та агресія.

5. Для груп старшокласників із різними типологічними профілями визначено специфічні зв'язки поведінкового та інших компонентів комунікативної толерантності. Зростання проявів інтолерантної комунікативної поведінки пов'язане: за групою толерантних старшокласників із підвищенням емоційної обізнаності, самомотивації як складових емоційного інтелекту, здатності до пізнання результатів і систем поведінки, із посиленням страху відторгнення; за групою загальноінтолерантних учнів з ослабленням страху відторгнення іншими і захисної стратегії уникнення; за групою нетерпимих інтолерантних старшокласників із підвищенням здатності до пізнання результатів і систем поведінки, посиленням прагнення бути прийнятим іншими. За групою егоцентричних інтолерантних старшокласників підвищення орієнтації на досягнення компромісу, рівня емоційного інтелекту за всіма складовими окрім розпізнавання емоцій напряму пов'язано із невмінням прощати іншим помилки та незручності.

6. Поведінкові прояви комунікативної толерантності по групі толерантних учнів переважно визначаються рівнем складових когнітивного, емоційного компонентів і мотиваційно-ціннісних складових регуляційного компоненту за найменшого впливу захисних стратегій у спілкуванні та негативної комунікативної установки. Поведінкові прояви комунікативної інтолерантності загальноінтолерантних і егоцентричних інтолерантних старшокласників переважно забезпечуються використанням стратегій психологічного захисту в спілкуванні і негативною комунікативною установкою. За групою нетерпимих інтолерантних учнів поведінкові прояви комунікативної толерантності найменш пов'язані із складовими емоційного і

когнітивного компонентів, а за групою егоцентричних інтолерантних – із мотиваційно-ціннісними складовими регуляційного компоненту.

7. Результати констатувального дослідження враховані при розробці програми формування комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання. Програма включає мотиваційний, перцептивний, інтерактивний блоки, блок комунікативної толерантності і рефлексивний блок. Апробація та перевірка ефективності програми доведена зростанням рівня комунікативної толерантності за всіма її поведінковими проявами окрім вміння прощати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні неприємності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми комунікативної толерантності школярів в умовах інклюзивного навчання. Воно може бути продовжене в напрямку вивчення типологічних особливостей комунікативної толерантності в учнів молодшого шкільного та підліткового віку та розробці засобів її формування в умовах інклюзивного навчання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях з психології, включених до наукометричних баз

1. Лапа В.М. Особливості міжособистісної комунікації старшокласників в умовах інклюзивного навчання / В.М. Лапа // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія. – 2015. – Т. 22., Вип. 2 (44). – С. 90–99.

2. Лапа В.М. Наукові підходи до визначення поняття «комунікативна толерантність» / В.М. Лапа // Науковий вісник Херсонського державного університету: зб. наук. праць. Серія «Психологічні науки». – № 6 (2). – 2016. – С. 61–65.

3. Лапа В.М. Рівень сформованості комунікативної толерантності старшокласників в умовах інклюзивного навчання / В.М. Лапа // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. №. 3 (41). – Сєверодонецьк: СНУ ім. В. Даля, 2016. – С. 56–72.

4. Лапа В.М. Навчання дітей з особливими потребами: короткий огляд основних понять / В.М. Лапа // Науковий вісник Херсонського державного університету: зб. наук. праць. Серія «Психологічні науки». – № 4 (2). – 2017. – С. 63–67.

5. Лапа В.М. Інклюзивне навчання як передумова розвитку комунікативної толерантності старшокласників та модель її формування у процесі внутрішкільної інтеграції / В.М. Лапа // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. №. 1 (45). – Сєверодонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2018. – С. 181–198.

6. Лапа В.М. Переваги тренінгу як інноваційного методу соціально-психологічного навчання в контексті формування комунікативної толерантності старшокласників / В.М. Лапа // Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. праць Класичного приватного університету. № 1. – Запоріжжя: КПУ, 2018. – С. 87–91.

Статті у наукових виданнях, включених до наукометричних баз

7. Зарицька В.В. Структура комунікативної толерантності: аналіз наукових підходів / В.В. Зарицька, В.М. Лапа // Молодий вчений. – № 2 (42) лютий. – 2017. – С. 77–80.

Публікації в інших виданнях та матеріалах конференцій

8. Лапа В.М. Жити та навчатися поруч : факультативний курс для учнів 9–11 класів. Науково-методична розробка / В.М. Лапа. – Запоріжжя: Вид-во Хортицької нац. академії, 2017. – 134 с.

9. Лапа В.М. Формування комунікативної толерантності особистості як актуальне завдання педагогічної психології / В.М. Лапа // Сучасна педагогіка та психологія: від теорії до практики: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції 26-27 серпня 2016 р. – Запоріжжя, 2016. – С. 130-132.

10. Лапа В.М. Сутність та структура комунікативної толерантності / В.М. Лапа // Інноваційні наукові дослідження в сфері соціології, психології та політичних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 10–11 березня 2017 р. – Сладковичево, 2017. – С. 108–111.

11. Лапа В.М. Особливості комунікації в умовах інклюзивного навчання у старшому шкільному віці / В.М. Лапа // Актуальні проблеми реформування системи виховання в освіті в Україні: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної наукової конференції (21-22 квітня 2017 р., м. Львів). – Львів, 2017. – С. 38–40.

12. Лапа В.М. Рівень сформованості комунікативної толерантності старшокласників в умовах впровадження інклюзивного навчання в Україні / В.М. Лапа // Формування сучасного освітнього простору: переваги, ризики, механізми реалізації: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 29 вересня 2017 р. – Тбілісі, 2017. – С. 21–24.

13. Лапа В.М. Інклюзивне навчання як передумова розвитку комунікативної толерантності / В.М. Лапа // Nowy sposób rozwoju Pedagogika Roznan: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 30 листопада 2017 р. – Познань, 2017. – С. 91–93.

14. Лапа В.М. Короткий аналіз наукових підходів до визначення поняття «комунікативна толерантність» / В.М. Лапа // Сучасні проблеми та перспективи розвитку психології і педагогіки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 1-2 грудня 2017 р. – Київ, 2017. – С. 186–188.

15. Лапа В.М. Значення розвитку комунікативної толерантності старшокласників та модель її формування у процесі внутрішкільної інтеграції / В.М. Лапа // Політологія, філософія, соціологія, психологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 8-9 грудня 2017 р. – Одеса, 2017. – С. 56–60.

16. Лапа В.М. Теоретична основа та методологічна база вивчення комунікативної толерантності / В.М. Лапа // Science research development # 3: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 30-31 березня 2018 р. – Rotterdam, 2018. – С. 113–116.

АНОТАЦІЯ

Лапа В.М. Формування комунікативної толерантності старшокласників у процесі внутрішкільної інтеграції в умовах інклюзивного навчання. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2019.

Робота містить теоретичне обґрунтування та результати емпіричного дослідження комунікативної толерантності учнів старших класів в умовах інклюзивного навчання. Теоретично обґрунтовано й емпірично підтверджено доцільність розгляду психологічної структури комунікативної толерантності старшокласників через характеристику її поведінкового, когнітивного, емоційного і регуляційного компонентів. За результатами емпіричного дослідження визначені групи старшокласників із різними типологічними профілями комунікативної толерантності: толерантні, інтолерантні, егоцентричні інтолерантні, нетерпимі інтолерантні. За даними групами встановлені відмінності у показниках компонентів комунікативної толерантності, визначена специфіка взаємозв'язків поведінкових проявів комунікативної толерантності із складовими когнітивного, емоційного та регуляційного її компонентів. Розроблена програма формування комунікативної толерантності старшокласників у процесі внутрішкільної інтеграції в умовах інклюзивного навчання, ефективність якої доведена зростанням рівня комунікативної толерантності за всіма її поведінковими проявами окрім вміння прощати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні неприємності.

Ключові слова: комунікативна толерантність, інклюзивне навчання, старший шкільний вік, типологічні профілі комунікативної толерантності старшокласників, поведінковий, когнітивний, емоційний, регуляційний компоненти комунікативної толерантності.

SUMMARY

Lapa V.M. Formation of communicative tolerance of high school students during intraschool integration in terms of inclusive education. – On the rights of manuscripts.

Disseration for a Candidate of Psychological Sciences Degree, specialty 19.00.07 «Pedagogical and Age Psychology» (053 – Psychology). – G.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, 2019.

The work includes theoretical justification and results of empirical research of communicative tolerance of high school students of inclusive education. Communicative tolerance is considered as activity display of a subject's socio-psychological mindset that is a conscious attitude to others as equal participants of the communicative process. Theoretically justified and empirically confirmed reasonability of consideration of psychological structure of high school students'

communicative tolerance via characteristics of its behavioral, cognitive, emotional and regulative components.

Defined typological profiles of communicative tolerance of high school students during in terms of inclusive education on the basis of which the students have been united into four groups: tolerant, generally intolerant, egocentric intolerant, unbearable intolerant. Between the groups of high school students with different typological profiles there are differences in the showings of cognitive, emotional and regulative components of communicative tolerance. The highest showing of the constituents of cognitive, emotional components, motivational constituents of regulative component except of fear to be dismissed, the lowest showings of the negative communicative mindset differ tolerant high school students. The group of generally intolerant high school students has appeared to be a contrast one in terms of all the mentioned showings of the tolerant students group. Egocentric intolerant students are close to generally intolerant ones in terms of the constituents showings of the cognitive component, and the results of the unbearable intolerant students upon this component are higher than of egocentric and generally intolerant ones but lower than of tolerant ones as for defining of the general essential features in different non-verbal reactions of a person, understanding of interaction situation development logics, meaning of people's behavior in these situations. Egocentric and unbearable intolerant high school students dominate over generally intolerant in terms of such constituents of the emotional component as empathy, consciousness and understanding of own emotions and managing them. Egocentric intolerant high school students differ in less displayed orientation to adequacy of perception of a partner against the unbearable intolerant age mates as well as in more displayed orientation to reaching a compromise than of generally intolerant and unbearable high school students. The latest ones are characterized by higher level of perception of others against the group of generally intolerant students. Egocentric intolerant high school students differ from their unbearable age mates in more display of such constituents of the negative communicative mindset as grumbling and negative personal experience.

Defined specific for high school students with different typological profiles features of interconnection of behavioral displays of communicative tolerance and constituents of its cognitive, emotional, regulative components. Behavioral displays of communicative tolerance of high school students are more tightly connected with the content of the cognitive component and motivational constituents of the regulative component and less tightly – with strategies of psychological defense and negative communicative mindset. The group of intolerant high school, conversely, differs in the most provision of behavioral displays of communicative tolerance by psychological defense strategies and displays of negative communication mindset, and conditionality by the content of cognitive, emotional components and motivational constituents of the regulative component are approximately the same. We have found specific egocentric intolerant high school students the role of the regulative component in provision of behavioral displays of communicative tolerance, namely: weak motivational and value constituents and most provided with strategies of psychological defense and negative communicative mindset. In the

group of unbearable intolerant high school students behavioral displays of communicative tolerance are less tightly connected with constituents of the emotional component and cognitive component.

Development of the program of formation of communicative tolerance of high school students during intraschool integration in terms of inclusive education the efficiency of which is justified by increase of communicative tolerance level upon all of its behavioral displays except of ability to excuse others for their mistakes, inconvenience, accidentally created troubles.

Key words: communicative tolerance, inclusive education, high school age, typological profiles of communicative tolerance of high school students, behavioral, cognitive, emotional, regulative components of communicative tolerance.